

КОМП'ЮТЕРНА ЛІНГВІСТИКА

УДК 811.161.2'42:004

[https://doi.org/10.17721/um/50\(2020\).10-29](https://doi.org/10.17721/um/50(2020).10-29)

Наталія Дарчук, д-р філол. наук, проф.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ
<https://orcid.org/0000-0001-8932-9301>

КОНСТРУКЦІЇ З СУРЯДНІСТЮ / ОДНОРІДНІСТЮ В ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ

Дослідження пов'язане з побудовою автоматичного синтаксичного аналізу (АСА) поетичних текстів і, як наслідок, – вивченням властивостей лінійної структури українськомовного тексту, а саме – конструкцій із перерахуванням (КП). Процес аналізу двоетапний: на першому етапі працює автоматичний синтаксичний аналіз ієрархічного типу, який завершується побудовою дерева залежностей (ДЗ), а на другому – з одержаного графа автоматично здобувається інформація про модель речення, зокрема про наявність КП, які є частиною сурядних конструкцій. Метою дослідження з погляду лінгвістики є аналіз на змістовому рівні КП, а саме набір сурядних та однорідних членів і різний їхній розподіл.

Ключові слова: автоматичний синтаксичний аналіз, дерево залежностей, конструкції з перерахуванням, сурядні й однорідні члени речення.

Формалізований спосіб представлення синтаксичних структур – це ще один аспект вивчення онтологічних і гносеологічних властивостей поетичного тексту. Формальна структура речення має вигляд дерева залежностей (ДЗ), а принцип побудови – це граматики залежностей (ГЗ), лінгвістичні засади якої такі: лінгвістичні одиниці ототожнюються і класифікуються не на основі значення, як це має місце у традиційній граматиці, а на основі їхнього розподілу (дистрибуції) у мовленні; кожне явище вивчається в оточенні інших явищ та у

взаємодії з іншими явищами; лінгвістичний синтаксичний опис – набір процедур опрацювання тексту, виконання яких у певному порядку має привести до створення моделі мовленнєвої діяльності, що робить його цілком придатним для алгоритмічного відтворення; у реченні розгортаються синтагматичні зв'язки або синтагматичні залежності; керування – синтаксична особливість слова [Севбо].

У лабораторії комп'ютерної лінгвістики розроблено програмне забезпечення автоматичної побудови ДЗ і його параметризації [Дарчук 2020]. Ієрархічна структура залежностей між словоформами речення зображується графічно як ДЗ. На рис. 1 наведено ДЗ речення з вірша Миколи Вінграновського “Де ти, мій коню...”. Для читача, який не знайомий із принципами побудови ДЗ, перерахуємо їх: 1) речення будується з одиниць одного таксономічного рівня – зі словоформ; службові слова, як і повнозначні, вважаються мінімальними елементами синтаксичної структури; 2) у реченні словоформи зв'язані відношенням підпорядкування, яке є узагальненням традиційних синтаксичних зв'язків керування, узгодження, прилягання (сурядність й однорідність вписуються в загальну систему підпорядкування); 3) у реченні є одна абсолютно незалежна словоформа – присудок. Решта словоформ підпорядковуються якомусь “хазяїну”, причому тільки одному (у словоформи не може бути одночасно відразу двох керувальних), однак одна словоформа може підпорядковувати більше двох словоформ. У системі підпорядкування можуть бути два типи зв'язку у групі словоформ: 1) гілкування, коли від однієї словоформи залежить кілька словоформ; 2) ланцюжок підпорядкувань, коли кожна наступна словоформа залежить від попередньої. Структура залежностей закінчується словоформами, яким не підпорядковані жодні інші словоформи [Севбо].

На рис. 1 коренем дерева є присудок *буде*, з'єднаний дугою із підметом *сіно*, від якого тягнеться довга дуга перерахувань, що пов'язані сурядними зв'язками, утворюючи ланцюжок. Друга дуга тягнеться від кореня до сполучника сурядності *а*,

від якого в межах еліптичного речення йде ланцюг перерахувань також із сурядними зв'язками.

ДЗ на рис. 1 є наслідком автоматичного інвертування табл. 1, це його графічний вигляд.

У табл. 1 три колонки: у першій – головний член бінарної сполуки (хазяїн), у другій – підпорядкований йому член сполуки (слуга), а в третій – синтаксична інформація про тип сполуки.

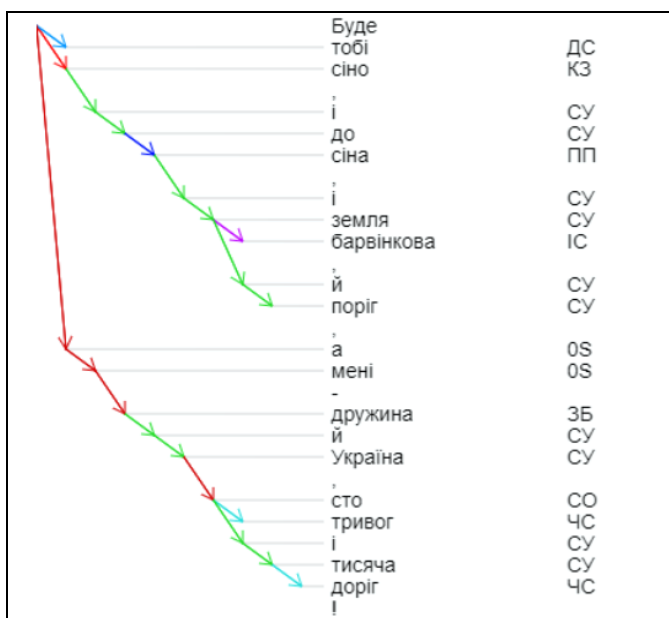

Рис. 1. Дерево залежностей речення № 9 вірша “Де ти, мій коню...”
М. Вінграновського

Таблиця 1. Бінарні сполуки і типи синтаксичних зв'язків, укладені комп'ютером

Буде	▼ сіно	▼ координаційний зв'язок, сполука підмета і присудка	▼
Буде	▼ тобі	▼ дієслівна безприменникова сполука	▼
Буде	▼ а	▼ Сурядний зв'язок у складному реченні	▼
сіно	▼ і	▼ сурядна сполука	▼
і	▼ до	▼ сурядна сполука	▼
до	▼ сіна	▼ применникова сполука	▼
сіна	▼ і	▼ сурядна сполука	▼
і	▼ земля	▼ сурядна сполука	▼
земля	▼ барвінкова	▼ іменникова безприменникова сполука	▼
земля	▼ й	▼ сурядна сполука	▼
й	▼ поріг	▼ сурядна сполука	▼
а	▼ мені	▼ Сурядний зв'язок у складному реченні	▼
мені	▼ дружина	▼ зайименникова безприменникова сполука	▼
дружина	▼ й	▼ сурядна сполука	▼
й	▼ Україна	▼ сурядна сполука	▼
Україна	▼ сто	▼ однорідна сполука	▼
сто	▼ тривога	▼ числівникова безприменникова сполука	▼
сто	▼ і	▼ сурядна сполука	▼
і	▼ тисяча	▼ сурядна сполука	▼

Для кожного слова визначаються такі зв'язки: **підрядний, предикативний і сурядний**, оскільки вони відповідають відтворенню загальної системи відношень між компонентами описуваної ситуації в реченні. Остання колонка праворуч на рис. 1 – двійковий код усіх синтаксичних зв'язків, приписаних автоматично виявленій бінарній синтагмі.

ДЗ дає важливу інформацію для стилістичних висновків, оскільки слугує параметричною інформацією. Напр.:

- 1) вузлові параметри, або середня кількість вузлів у дереві;
- 2) параметр глибини дерева, або середня кількість рівнів у дереві;
- 3) параметр ширини, або середня кількість вузлів на одному рівні дерева;
- 4) асиметричний параметр, який є співвідношенням у кількості вузлів між піддеревами, отриманими поділом навпіл другого рівня;
- 5) гілковий параметр, який вимірюється відношенням числа кінцевих вузлів до числа рівнів;

6) параметр кратності – відношення числа кратних вузлів до числа дерев (кратним називаються вузли, у яких кілька підлеглих);

7) наскрізний параметр, або середня довжина наскрізного ланцюжка (наскрізний ланцюжок – це шлях у дереві, що веде від кореня до кінцевого вузла).

Уся вищесказана інформація, що стосується ДЗ, у вигляді параметрів будується для кожного речення конкретного тексту. Такий протокол параметрів одержуємо автоматично шляхом натискання відповідної кнопки “статистичні параметри речення” (рис. 1). Накопичення її в кінцевому підсумку дасть чимало корисних даних про словосполучення, їхню синтаксичну модель із кількісними характеристиками, структуру речення і стилістичні особливості синтаксису [Дарчук 2020].

Контекст	Джерело
Буде тобі сіно , і до сіна , і земля барвінкова , й поріг , а мені - дружина й Україна , сто тривога і тисяча доріг !	>>
Показати дерево залежностей	
Ламане дерево: Ні	
непроективна структура: Ні	
кількість вузлів у графі (словоформ) у реченні: 21	
кількість простих речень у складному: 1	
кількість рівнів у графі: 10	
ширина гілкування у кореня: 3	
максимальна кількість змін у шляху гілки графа: 0	
максимальна протяжність дуги графа: 10	
загальна кількість вузлів у графі: 6	
асиметрія графа: 0/20	
середня кількість рівнів: 5/21	
середня кількість вузлів у рівні графа: 2,1	
співвідношення всіх вузлів речення, які не є термінальними (не є листями), до всіх вузлів цього речення: 16/21	
середня глибина гілки речення: 7,4	

Рис. 2. Параметризація дерева залежностей, здійснювана автоматично (у параметрі “кількість простих речень у складному – 1” є помилка, оскільки еліптичне речення поки що не вдається алгоритмізувати)

Аналіз параметрів рис. 2 свідчить про суттєве порушення по стилю середніх параметрів у цьому реченні: 1) при кількості вузлів 21 кількість рівнів у графі 10 (середній показник по стилю, вирахований нами, п'ять), тобто вдвічі більше середнього; 2) максимальна протяжність дуги також 10 (середній показник чотири); 3) асиметрія графа (0/20), оскільки корінь дерева посідає першу позицію в реченні, а всі залежні розташовані зліва направо. Причину таких суттєвих відхилень вбачаємо в наявності **конструкцій із перерахуванням (КП)**, які є частиною сурядних конструкцій [Кожевникова]. Тому, із погляду лінгвістики, було б цікаво проаналізувати на змістовому рівні КП, а саме: набір сурядних та однорідних членів і різний їхній розподіл. Це й було **метою** цього дослідження.

Зауважимо: оскільки побудова ДЗ і встановлення синтаксичних зв'язків було здійснено автоматично, розмежування сурядних і однорідних зв'язків відбувалося формально за такими ознаками: якщо між членами конструкції перерахування був сполучник сурядності, – це сурядний зв'язок, якщо стояла кома – однорідний [Дарчук 2013].

На першому етапі дослідження було сформовано масив конструкцій із перерахуванням: автоматично, за кодами СУ (сурядна сполука) і СО (сполука однорідна), із Корпусу текстів української мови та підкорпусу поетичного мовлення [nova.info] було вилучено по 100 речень із творів чотирьох поетів: Миколи Вінграновського, Івана Драча, Анатолія Мойсієнка та Василя Стуса – загалом 400 одиниць. На другому етапі аналізувалися набори однорідних і сурядних членів іменникового вираження.

Однорідні члени й дотичні до них анафоричні побудови за походженням різні, переважно – іменники, серед яких є девербати та деад'єктиви. За семантикою – і конкретні, і абстрактні, позначають різні предмети; об'єднуючись у сполуку, утворюють різні комбінації.

Ой оце чудне дівчатовько, ой-я, щосуботоньки їде з містонька до бабоньки, до бабусеньки, ой. ... У бабцюлі, у бабусеньки, ой, взува старі чоботи-шкарбани, бабчині чобо-

*ти-чоботищеньки. Заворожи мені, **бабченько**, ой-я, **бабусенько**, **бабулиня**, **бабусенція*** (І. Драч “Бабусенція”). Ці два перших речення в одному вірші мають по два однокореневих слова, а третє – чотири, три з яких, як і назва, є новотворами (*бабченько*, *бабулиня*, *бабусенція*). Ними автор передає невимовну любов до своїх героїнь – онуки та її бабусі. Навіть предмети, що оточують їх, набувають демінутивного значення через аугментив: *бабчині* + *чоботи-чобот+ищ+еньк-и*. У дев’ятому реченні цього вірша конструкцію складають однокореневі іменники з коренем *дів-*, які теж набули статусу новотворів через уніфікс *-улиць-* і суфікс *-еньк-*, доданий до композита *діво-горе*: *Ляпотить, хлюпотить у ночовоньках **дівулиця**, **дівчина**, **дівогоренько**, а бабуса так і вештається, ой-я, а бабище все шупортається, ой-я, з **кочергами**, з **баняками**, **банячищами**...* В останньому реченні є друга конструкція, у якій перераховано предмети сільського побуту: ***кочерга**, **баняк***, а суфікс *-ищ-*, (*банячище*) і множина підкреслюють вагу й кількість того, що бабусі доводиться щодня переносити. В одному реченні перераховано те, що стосується людей, і те, що стосується предметів. Усе це слова однієї моделі та новотвори на тлі звичайних слів.

Завершує вірш речення, яке складається з п’яти КП: чотири побудовані на однокореневих перерахуваннях, уже згаданих у реченнях вище, а остання конструкція – на поєднанні суфіксального та морфолого-синтаксичного способу словотвору: *А **дівуля**, **дівчинина**, **дівувальниця** до **кожуха**, **кожушенка** так і горнеться, а **бабулиня**, **бабусенція** до **дівчиська**, **дівчиниська** так і тулиться – **сиротина ж**, **сиротуля**, **сиропташечка**, **бабумамця**, **бабутатко**, **бабусонечко**...* Перший однорідний ряд сполучається з другим, який має метонімічний характер (*кожух*, *кожушенько* – ідеться про молодого хлопця).

На рис. 3 розміщено ДЗ з абсолютно симетричним рисунком, який відображає перший і другий ланцюжок першої предикативної частини складносурядного речення, а також третій і четвертий – другої предикативної частини.

Рис. 3. Дерево залежностей речення № 12 поезії І. Драча “Бабусенція” (фрагмент 1)

Автоматично було виокремлено такі сполуки (у дужках двійковий код типу синтаксичного зв’язку):

– так [ДС] тулиться [КЗ] бабуса [СО] бабуліня [СО] бабусенція;

– так [ДС] горнеться [ДП] до [ПП] кожуха [СО] кожушенка;

– сиротина ж [ЧК] [СО] сиротуля [СО] сиропташечка [СО] бабумамця [СО] бабутатко [СО] бабусонечко;

– так [ДС] горнеться [КЗ] дівуля [СО] [СО];

– так [ДС] тулиться [ІС] до [ПП] дівчиська [СО] дівчиниська.

П’ятий ланцюжок продемонструємо на рис. 4.

У поезії М. Вінграновського “Зазимую тут і залітую...” також є однокореневі сурядні сполуки, одна з яких містить новотвір: *Поза полем **небо** та **піднеб’я**, з-під неба димаровий дим, і літак, що сам летить від себе, дві тополі і вітряк один...* Цікаву конструкцію із трьох однокореневих слів, написаних через

дефіс, утворив М. Вінграновський у вірші “Встав я, ранній птах”: *Ти мені настояна на втечі, втеченько-утечо-течія...* Так називає кохану поет, підкреслюючи незвичним словотворенням мінливість свого щастя.

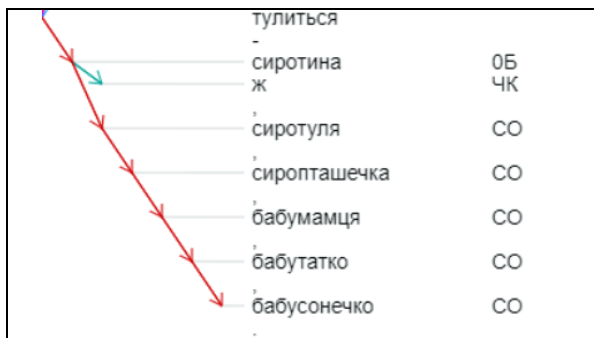

Рис. 4. Дерево залежностей речення № 12 поезії І. Драча “Бабусенція” (фрагмент 2)

Якщо у творах І. Драча переважає афіксальний спосіб поетичних новотворів, то у М. Вінграновського та В. Стуса – морфолого-синтаксичний: *Суха та шибка чи волога у **сніголет** чи в дощосіч, але порожня йде дорога з гори під гору, з ночі в ніч* (М. Вінграновський “І замалий, і неширокий...”); *Я сором відчував за власну ницість, за **воєнрабство*** (В. Стус “У тридцять літ...”).

Перерахунки утворюють **віддієслівні іменники**: *Біла коняка розкарякувата і стара, яка возить свиням **їдло** і **пійло**, часом пасеться на лузі і чухається коло берези білої* (І. Драч “Біла береза, білий кінь...”); *Так хочеться без **кпинів** і **образ**...* (А. Мойсієнко “Так хочеться без кпинів і образ”); **відад’єктивні іменники**: *На **могілках** й помислити незмога Про **пустощі** й **веселощі** земні...* (А. Мойсієнко “На могилках”).

Щодо **семантики** КП, то вона різноманітна. Найчастіше перераховуються позначення, які належать до одного семантичного поля, до однієї лексико-семантичної групи.

Значну частину КП становлять іменники на **позначення людей**: *Вмирає пізно чоловік, а родиться дочасно, тому й на світі*

жити звик, як **раб і рабовласник** (В. Стус “Вмирає пізно чоловік”); ...і вона відчувала себе **царицею, Афродитою**, що промишлюючи **рибалок** за столиками, забивали козла, **алкоголіків**, невтомних **шукачів** великих жіночих бюстів (В. Стус “Ми сиділи за пляшкою...”); Як **жертва щирості**, як **кат оговтаних бажань**, **переминай за гранню грань**, чекаючи розплат – за те, що марнував свій вік, надміру неба праг, що був людині **чоловік і друг, і брат, і враг** (В. Стус “Мов жертва щирості”); **Міліціонери, фізики, поети** вигадливо майструють власну **смерть** (В. Стус “Порідшала земна тужава...”).

Частина КП має метонімічний характер, деякі побудовані за допомогою суфіксів (напр, **-иськ-о**, **-ств-** на означення збірності) і за прямим лексичним значенням: **Це стовковисько, цей картатий тлум, студентство, робітництво, шпики, зайди** змісили в пісні **волю, віру й глум** (І. Драч “Іван Франко у революційному Києві...”).

Згадано або перераховано **власні імена**: **Встає бульвар на тополиний зріст, і місто диха бунтом і Тарасом; А що вже грав, то, знаєте, втинав отак, що й не пособить сила божя, про трьох братів, про Хмеля й Богуна, про людославне наше Запорожжя** (І. Драч “Балада про кобзаря Хведора Холодного”); Цяцьковані **Солохи й голий Вій** Світ пізнають із власної **стодоли** (А. Мойсієнко “Бучні застілля і сумні престולי”). Вжито **топоніми**: **Вві сні і наяву приходжу я до тебе, прилітаю З-за Єнісею, Вісли, з-за Дунаю, і рідною матусею зову; На всі вітри мені відповідай на Єнісей, на Віслу, на Дунай за бабу Танасину й за Килину відповідай, відповідай, калино, тож будь мені, калино, при здоров'ю калинолистом ти відповідай на Прип'ять, на Севан і на Алтай, куди мій кінь крилатий поспіша** (І. Драч “Лист до калини”); **Дістатися до Ріпок і Добрянки... Там добрий ліс і добрі люди там...** (А. Мойсієнко “Дістатися до Ріпок і Добрянки...”). Наступна сурядна конструкція в тому самому реченні пояснює походження другого топоніма: **Добрянка** – тому що **добрі** (хороші) **ліси і добрі люди** живуть (А. Мойсієнко “Дістатися до Ріпок і Добрянки”); **Дихнуло весною, Десною...** (А. Мойсієнко “Дихнуло весною...”);

*Сніги не тануть довго ... І **Чернігів**, І давній **спогад**, і душа в снігах...* (А. Мойсієнко “Сніги не тануть довго”); Надзвичайно зворушливими є назви таких населених пунктів: ...**Слобідки, Броди, Кізки, Погулянки, Груді, Погости, Кургани, Крижі** (А. Мойсієнко “Із вінка сонетів «Джерела»”), й асоційовані із засланням та репатріацією: *Під однією сорочкою **Колима і Ташкент*** (В. Стус “Чоловік підійшов...”).

Як однорідні поєднано **абстрактні поняття**: *Тож клітки назустріч всім вітрам, тож крила підіймай своє тугії безсмертним цвітом **правди і надії!*** (І. Драч “Лист до калини...”); *Губами хвиль ми **щастя** п’єм і **горе**, і **долю** нашу п’єм без вороття* (М. Вінграновський “Вставай, рибалко”); *На сто хрестів **поко-ри і зневір**, на сто віків розіп’ято причастя* (А. Мойсієнко “Бучні застілля і сумні престоли”); *Ах, вони добре знають мій народ: Його не скрушать **смути і негоди**, Не купиш за облуду нагород Лихої, ошалілої свободи. Та пісню відберить ви у народу – І можна покорить тоді народ* (А. Мойсієнко “Ширма”); ***Красу експресій і красу імпресій** В уяві-спогаді ще й досі бережуть І **трави** в журавлинім піднебессі, І **літо**, що ступило за межу* (А. Мойсієнко “Пейзаж Івана Марчука”); ***Ні страху, ні болю, ні вагання перед смертю*** (В. Стус “Зазираю в завтра”).

В основі деякої частини перерахувань лежить тематичний принцип. Зокрема, позицію однорідних компонентів заповнюють слова на позначення:

- **тварин, рослин**: *Про що вони вдвох гомонять, біла **береза** і білий **кінь**?* (І. Драч “Біла береза, білий кінь...”); *Спить у казці лиха бабаюка, на газеті заснула біля мене хороша розлука, **чебре-реями і вишнями** пахне вона* (М. Вінграновський “Спить у казці...”); *А буде так: червоний **глід** в ярах, і **покрівець-молозик** біля хати, і в лободі позеленілий дах на нім козу ми будем припинати* (М. Вінграновський “Горить собі...”); *І вони стали висаджувати вздовж колючого дроту **квіти, кущі, дерева**. Коло горожі порозпускались такі **півники, півонії, жоржини**, що заберуть очі і не повернуть* (В. Стус “Посадити деревце”);

- **частин тіла**, що у сполучі з яскравими епітетами посилюють образність: *твоє **чоло** двадцятивесне, і шиї лінію тонку,*

і руки звітрені і хтиві, і карі очі в кульбабо-золотім вінку (М. Вінграновський “І те, і те...”); *На теплу землю вухонько поклав і серце своє заяче під лапи* (М. Вінграновський “Вві сні наш заєць...”); *Мені здається, що живу не я, а інший хтось живе за мене в світі в моїй подобі. Ні очей, ні вух, ні рук, ні ніг, ні рота* (В. Стус “Мені здається”);

• **їжі**: *Ластівко біля вікна, ластівко нашої хати, що тобі, ластонько, дати: меду, борщу чи пишона?* (М. Вінграновський “Ластівко біля вікна”); *Нам повні дзбани дорогих напоїв – Заморських вин, чернігівських медів – Вготує доля ... чи новітню Трою На тирлі зрад нових і холодів* (А. Мойсієнко “В думках тиснява”); *З кишені він дістав загорнений у газету сніданок – цибулю, хліб, кусень сала й пляшку води, щедро розполовинив, віддавши їй більшу частину хліба, цибулі і навіть сала* (В. Стус “Їх було двоє...”); *Напередодні свята, коли люди метнулися по крамницях, виносячи звідти шпроти, смажену рибу, шинку й горілку з перцем, якийсь дивак... облився чортівнею і підпалив себе* (В. Стус “Напередодні свята”);

• **місця, просторових об’єктів**: *... туман долиною і яром – туман* (І. Драч “Wait-wait-wait”); *поєднує простір з часом* (М. Вінграновський: *Крізь час, і простір, і крізь дерева, освітлені ніччю, летить на мене доля моєї Вітчизни і людства* (М. Вінграновський “Крізь час, і простір”); *Горить собі червоний глід в ярах, по вибалках, по балках в павутинні* (М. Вінграновський “Горить собі червоний глід”); *Не обніму я поля і води, не надивлюсь на біду в небі хмару, я обніму передчуття біди і обніму у серці твоїм рану* (М. Вінграновський “Вас так ніхто...”); *Чи врятував кого примхливий шлях По сонячних полянах і садах, Що справіку їх Бог нерівно ділить?* (А. Мойсієнко “На перехресті доль і подій”); *І видиться тобі потемнілий став, степ, охололий від птаства і збирачів овочу...* (В. Стус “Вдається чи ні”); *І плачуть там, видушуючи з себе сльозу навмисну, двоє ворогів, радіючи, що син той не любив ні України, ні землі, ні неба, і все хилиться висока тінь чужого болю* (В. Стус “Чого ти ждеш”).

Побудови, у яких застосовано тематичну одноманітність – лише один із проявів однорідних членів.

В інших прикладах у перерахуваннях порушено тематичну однорідність, зв'язки між об'єднаними словами вільніші й менш задані. **Різнотипні слова**, об'єднуючись, утворюють різні комбінації: *А білі лебеді колись одпряглися, одпряглись од людей, одпряглись од землі, та ще співчують, стають сторчма над березою білою, над білим конем, над оцим засвиненим лугом І тяжко клекочуть, і світ підіймають до білого лету, до білого клеоту, аби тільки не поранитись об літаки* (І. Драч “Біла береза, білий кінь...”).

М. Вінграновський поєднує назви рослин із назвами тварин, просторових об'єктів, пір року, явищ природи тощо: *Але було вже пізно мальвам, і літові, і ластівкам, лиш далечинь синьоблагальна когось благала: не пускай!* (М. Вінграновський “Але вже було пізно...”); *Я знаю: соняшники карі, і карий грім у гриміні, та чемодан у автокарі, і ти, як свічка, в даліні* (М. Вінграновський “Але вже було пізно...”).

У поезії А. Мойсієнка однорідний ряд корелює із смисловим рядом стан-стосунки-мораль-людина: *Ачей, сховайсь у закуть, і нівроку, Ані мороки, ні плачу, ні змови, Ані пороків, ні бридких пророків, Що в напівправді суцї, в напівслові* (А. Мойсієнко “Журба німа перетече в журботу”).

В. Стус використовує такі тематичні комбінації перерахувань, як – людина-предмет: *Я торжествую, маленький бог, – окрім телеграми в кишені в мене літак, дружина з усіма дорожніми бебехами і син принишло-грайливий, як довірливе зайча* (В. Стус “Вони сидять за столом”); – простір-будова-ментальна діяльність: *І поблизу – радянський сад, будова й роздуми в маруді про довгу чергу самозрад* (В. Стус “І поблизу радянський сад”); – колір-час-погода: *Кожен кріт уявляє себе людиною, забуваючи, що він кріт, але забувши, який він кріт, йому важко уявити себе людиною, і тоді вони силують себе, щоб пригадати небо над головою, уявляють світанні кольори, ніч, вечір, дощові хмари...* (В. Стус “Раз на тиждень”); – риса характеру-буття: *Одні щасливі ницістю своєю і приналежністю чотириногим*

так низько хиляться благочестиво перед Нічим, що дивиться зокіл» (В. Стус “Тагіл. Зима”).

На цих прикладах видно, як легко сполучаються між собою слова, відокремлені смисловою дистанцією. Спільність ситуації об’єднує слова різних семантичних полів: *Діток твоїх би до хати, я научу їх писати: небо, Дніпро, горобець...* (М. Вінграновський “Ластівко біля вікна”). *І ця незайманість ранкова, І тихоплин ріки у даль, І хмарки срібна пектораль – За виднокрай ... За видноколо* (А. Мойсієнко “Неділя вербна”). *Нічний ставок попід соснами, книги, самота – більше не зворохоблюють* (В. Стус “Відлюбилося”). *Шурхоти і шепоти і щеми – то твого спогадування дні хлюпотять під веслами триреми, що горить в антоновім огні* (В. Стус “Зазираю в завтра”); *А білий світ – без кольору і звуку, ні форми, ні ваги, ані смаку – розлився безберегою водою* (В. Стус “Попереду нарешті порожнеча”).

У поезіях усіх досліджуваних авторів спостерігаємо, що в один ряд потрапляють слова на позначення почуттів, станів, рис характеру і назви конкретних предметів. І такі різнопланові іменники здебільшого об’єднує одне дієслово-присудок, одна обставина і зрідка – одне означення. Ось як описує І. Драч похорон А. Малишка: *Як ховали два Майбороди Малишка, як землі закривалася чорна книжка, як земля проковтнула усе, що могла, від східних зіниць до гіркого чола, від карого усміху до любистку розмови, від сліпучого успіху, від шаленої крові, від скорботи розлогої до стонілих турбот як цвинтар наївся на повен рот ...* (І. Драч “Як ховали два Майбороди Малишка”). У цьому уривку конструкції ще й обтяжені складними синтагмами, що робить ДЗ симетрично монотонним (рис. 5). Графічний малюнок дерева такими конструкціями кількісно ускладнюється – довгі дуги показують довжину контексту не лише синтаксично, а й змістово пов’язаних словоформ, при цьому наявність епітетів (на рисунку “висячі” гілки) посилює емоційний компонент: *східні зіниці, гірке чоло, карий усміх, любисток розмови, сліпучий успіх, шалена кров, скорбота розлога...*). Така конструкція унаочнює драматизм ситуації похорону, нагнітання почуттів.

як	ДС
земля	КЗ
проковтнула	ОБ
усе	ДС
що	ОІ
могла	ОІ
від	ДП
східних	ІС
зіниць	ПП
до	ДП
гіркого	ІС
чولا	ПП
від	ДП
карого	ІС
усміху	ПП
до	ДП
любистку	ПП
розмови	ІС
від	ДП
сліпучого	ІС
успіху	ПП
від	ДП
шаленої	ІС

Рис. 5. Фрагмент ДЗ речення
із прийменниковими конструкціями перерахування
(І. Драч “Як ховали два Майбороди Малишка”)

Слова, вживані в прямому значенні, неоднорідні. Наприклад: *Немовби і не брязнуть більше клямки, лопати, відра в сніговій глуші, в заметах і двори, і ганки, і замість сіл – немовби міражі* (А. Мойсієнко “Із вінка сонетів «Джерела»”); *Якраз над нашим городом, над яблунями, обприсканими хлорофосом, над карликовим вишником, висадженим пару літ тому, над твоєю самотілюю головою* (В. Стус “Вдасться чи ні”); *Щоб вам було радісно – вмикайте магнітофони, транзистори, беріть до рук іграшкові калатала, бемкайте, хоч би й по голові* (В. Стус “Ось вам сонце ...”); *Цей корабель виготовили з людських тіл. Геть усе: палубу, трюм, щогли і навіть машинне відділення* (В. Стус “Цей корабель виготовили”).

Перерахування містить назви предметів, які інколи завершуються персоналізацією: *ой, та любисток зімліє в горнятах, аж*

зімліє бабусина хата, ой-ой-ой, **хата, хатуся, хатинонька, хатусенька, От, Хата Стріхівна**, ой (І. Драч “Бабусенція”).

Перерахування, які підпорядковані узагальнювальному слову, що передає певну асоціацію й об’єднує однотипні слова, можуть мати розгорнутий характер: *Двірничка вибирає з чавунних урн накиданий мотлох – старі газети, ганчір'я, коробки з-під сірників, недокурки, навантажить ними візок і сквером каштанів рушає далі* (В. Стус “Біля метро «Хрещатик»”). Узагальнювальне слово передає деяку асоціацію, яка об’єднує почасти різнотипні члени конструкції: *не пам'ятаю – парк чи сквер міський зібрав великий натовп щасливих таволовів: школярі, студенти, металурги, кагебісти, наш брат солдат, старі пенсіонери* дивилися на виставку собак (В. Стус “Тагіл. Зима”).

Перерахування можуть містити слова не лише в прямому значенні, але й сполучати їх із тропами. Конструкції з перерахуванням утворюють яскраві **метафори**: *Димлять століття, води і народи...* (М. Вінграновський “Вас так ніхто...”) – у перерахуванні об’єднано різнотипні реалії; *Лиш на пюпітрі хмар – Нектар проміння і роси нектар, Як ув оркестрі Поля Мореа* (А. Мойсієнко “Звучав оркестр”). Ця цікава метафорична конструкція побудована на генітивних сполуках, одна з яких інвертована, зі спільним словом *нектар*; вона ускладнена ще й порівнянням із оркестром. У рядках *Вже й небо всеньке, і земля, й мій віриш У чорноплитих, чорнокрилих тогах* (А. Мойсієнко “На могилах”) перераховані слова, що вживаються в переносному і прямому значенні та об’єднані спільними епітетами й метафорою з негативною конотацією. Це посилює негативне звучання.

Є випадки, коли перераховуються слова, що перебувають у **корелятивних відношеннях**: *В кишені я маю телеграму, що через чотири години літак прилетить до Жулян і я почую найрадісніше й найздивованіше АХ “таточку” щасливий крик дитинчати, не призивклого до життєвих перепадів: вогню й морозу, ночі й дня, радощів й горя...* (В. Стус “Вони сидять за столом...”); *І вже ні неба, ні землі – лиш ти, одна моя надіє, і та не жевріє – чорніє в опротивітній імлі* (В. Стус “День величався”); *Не знаю, зло це чи добро – та загадкова невідомість вже й закінчиться спішить* (В. Стус “Один лиш час”); *І все так само – вечори чи ранки, – здається, жодної ніде душі* (А. Мойсієнко “Із вінка сонетів «Джерела»”).

Тропи ускладнюють окремі частини перерахування. Одним із тропів є **порівняння**: *Валують собаки і вітер, І дощ, мов стожильний батіг, Круту каліграфію літер Кладе на поріг* (А. Мойсієнко “Валують собаки...”); *Назустріч пісні голову здійняти, Назустріч сонцеві – проміння рук. І смакувать, немов святе причастя, Гіркий вітер, теплий дух лісний* (А. Мойсієнко “Галужка з садів Білорусі”); *Цей біль – як алкоголь агоній, як вимерзлий до хрусту жаль* (В. Стус “Цей біль – як алкоголь”). Прихованим є порівняння людей і псів у вірші В. Стуса: *І то було видовище, скажу вам: орденоносні пси – могутні груди, обвішані медалями, а морди – пихаті, як в заслужених митців чи лавреюваних міліціонерів – подзенькуючи бляшками, проходять, зневагою виановуючи натовп, а біля них, тримаючи побожно ланцюг, – щасливі власники собак. О мить блаженства і людей, і псів. Одні щасливі ницістю своєю і приналежністю чотириногим так низько хляться благочестиво перед Нічим, що дивиться зокіл... Кому показувати псову міць, державну гордовитість і незламність?... (В. Стус “Тагіл. Зима”).*

Компонентами конструкцій часто є **метоніми**: *Затим в садах, налитих чистим соком, Над яблунями загули джмелі. Ні слухом осягнуть мені, ні оком Всього того, про що вони гули.* (А. Мойсієнко “Галужка з садів Білорусі”); **епігети**: *Бучні застілля і сумні престולי, Хмільні століття сторч на голові...* (А. Мойсієнко “Бучні застілля і сумні престולי...”); *Кленова гілка пророста із болю, тернове слово і тернову долю Нам написала на роду зоря* (А. Мойсієнко “Журба німа перетече в журботу...”); *Немає слів від сосон тих терпких, Від тих стежин, що прямо в річку босо* (А. Мойсієнко “Дістатися до Ріпок і Добрянки...”). В останньому реченні епітет є лише в першому компонентові конструкції, другий поширений підрядною частиною. Епітет, повторюваний для кожного з членів сурядного ряду, підкреслює важливу спільну ознаку – поетового слова і його долі: *Вони сидять за столом, поклавши перед себе жиливі руки: ось сухі і нервові – мамині, ось татові – важкі, наче гирі, сидить сестра – таємнича усмішка сновигає її непевним обличчям, усміхаючись, вона думає про своє* (В. Стус “Вони сидять за столом”). У цьому еліптичному реченні є означення, але пропущені означувані – іменник *руки*, натомість яскраві епітети вдало заміщають його.

В. Стус, який любить порівняння-прикладки, об'єднує їх у рамках однорідних членів: *Він като-жертва, жертво-кат страждає і богує, іде вперед, немов назад, як душу гнів руйнує* (В. Стус “Вмирає пізно чоловік”).

У творах М. Вінграновського, І. Драча та А. Мойсієнка поодинокими є перерахування у чистому вигляді. Зазвичай іменники супроводжуються епітетами, подекуди вони є спільнокореневими із контактними іменниками: *Зупинилась тиша й тихий вітер з поля, голубі пожежі голубих небес*; або в одному реченні повтори в різних конструкціях перерахування: *Йди, моя любове, заки сил і змоги незрадливим словом, що б там не було ...що б там не було, по шляху надії під мечем тривоги трудним серцем світу, серцем і чолом*; (пари меч – *серце*, *серце* – *чоло*) (М. Вінграновський “Зупинилась тиха тиша...”).

Отже, як показує матеріал, конструкції перерахування бувають трьох видів: перерахування однорідних предметів, різнорідних предметів та їх комбінація. Цікавим видається також рисунок перерахування, коли конкретне слово вклинюється між абстрактними, порушуючи семантичний простір. Така калейдоскопічність перерахувань може бути вмотивована внутрішньою ситуацією, згадками, напруженим внутрішнім станом – тоді картина, що розгортається послідовно, різко змінюється площину зображення і перерахування мотивоване не логічно, а емоційно. Так кожен поет творить образ світу, який складається із принципово різномасштабних величин. Це характерна особливість поетичного стилю, щоправда поети користуються цими прийомами по-різному. Безперечно, для формулювання достовірних остаточних висновків щодо ідіостилу кожного з авторів досліджуваного матеріалу недостатньо. Проте комп'ютеризація у вигляді Корпусу поетичних текстів і програмних засобів аналізу допоможе сформувати достатній за обсягом матеріал на початковому етапі дослідження. У зв'язку з цим вважаємо перспективним дослідження КП як у межах одного авторського стилю, так і на міжстильових масивах з метою якісного семантичного аналізу членів КП. Виконати таку роботу цілком можливо, оскільки в Корпусі варіанти лексичного значення (їх понад 120 тис.) одержали код таксономічної класифікації і під час введення текстів до Корпусу української мови кожному варіанту автоматично приписується код належності до того чи іншого таксону. Це створює перспективи для поглибленого аналізу КП, що дасть відповіді на

чимало запитань: чи насправді віршований текст більше схильний до сурядності, аніж до підрядності, як сполучаються між собою різні сутності, формуючи в уяві читача несподівані образи тощо. Найголовніше, що при цьому можна каталогізувати різні ланцюги КП у межах дерева залежностей, знаходячи спільне й відмінне у їхній структурі як параметр авторського стилю.

Аналіз КП із домінантним синтаксичним рівнем продемонстрував специфіку поетичної структури текстів. Продовження цього проекту вбачаємо в накопиченні параметрів індивідуально-авторського стилю для всіх рівнів мовної системи з метою авторизації, виявлення жанрових та стильових характеристик, а також у дослідженні взаємодії синтаксичної та семантичної структури поетичних текстів, оскільки форма віршованого твору задає той напрям, у якому здійснюється якісна специфікація поетичної мови.

ЛІТЕРАТУРА

Дарчук Н. П. Комп'ютерне анотування українського тексту: результати і перспективи / Н. П. Дарчук. – К. : Освіта України, 2013. 543 с.

Дарчук Н. П. Дерево залежностей як параметр авторського стилю / Н. П. Дарчук // У пошуках гармонії мови / упоряд. Є. А. Карпіловська та ін. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2020. – С. 232–249.

Кожевникова Н. А. Кострукции перечисления / Н. А. Кожевникова // Поэтическая грамматика. – М. : Издательский центр “Азбуковник”, 2005. – Т. 1. – С. 297–327.

Севбо И. П. Графическое представление синтаксических структур и стилистическая диагностика / И. П. Севбо. – К. : Наук. думка, 1981. 192 с.

REFERENCES

Darchuk N. P. (2013). Computer Annotation of Ukrainian Text: Results and Prospects. Kyiv: Osvita Ukrainy, 543 p. (in Ukrainian).

Darchuk N. P. (2020). Dependency tree as a parameter of author's style. In Ye. A. Karpilovska et al. (eds.), *U poshukax harmoniyi movy*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho, pp. 232–249 (in Ukrainian).

Kozhevnikova N. A. (2005). Enumeration Structures. *Poeticheskaya grammatika*. Moskva: Izdatelskiy tsentr “Azbukovnik”, vol. 1, pp. 297–327 (in Russian).

Sevbo I. P. (1981). Graphical representation of syntactical structures and stylistic diagnostics. Kiev: Naukova dumka, 192 p. (in Russian).

Natalia Darchuk, Doctor of Philology, Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Constructions with parataxis and homogeneous parts in poetical text

The work considers peculiarities in conducting of automated syntactic analysis (ASA) on basis of poetical texts and as result studying the features of linear structure of Ukrainian texts, in particular, texts with constructions with parataxis and homogeneous parts. The process of text analysis includes two stages: the first stage starts with automated syntactic analysis of hierarchical structure of text, which finally builds a dependency tree. On the second stage the graph received as result of automated analysis specifies information on type or model of a sentence, in particular, with available constructions with parataxis homogeneous parts. The purpose of the work from linguistic standpoint is the analysis of parataxis/homogeneous parts in poetical texts and their relations to the content.

The study of texts (1600 sentences) showed that constructions with parataxis can build three groups of relations with: homogenous parts, non-homogenous and a combination of both parts. Analysis of constructions with parataxis with available dominating syntactical level demonstrated specific features of poetical structure of texts of four analyzed authors Vinhranovskiy, Drach, Moisiienko and Stus. Project follow-up is viewed in the study of correlation between syntactical and semantic analysis of text structures, since the form of poetical text specifies of how the poetical language is shaped in sense of qualitative features. Study of construction with parataxis within both a single author's style and an array of other authors' styles presents interest and future prospects from the standpoint of carrying qualitative semantic analysis of parataxis with available homogenous items. It is possible since all variants of lexical meaning in the Corpora (their number reaches over 120 K) are automatically marked with special codes of taxonomic classification and with code showing relation to some or other taxon. This technology makes possible to conduct a comprehensive analysis of constructions with parataxis, to create lists and sort out relations of such type of constructions within the range of a dependency tree to detect and identify common and miscellaneous features in the structure of parataxis as a parameter of an individual writing style of a single author.

Key words: *automated syntactic analysis, dependency tree, structures with parataxis.*

Стаття надійшла до редколегії 12.10.19